

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

İDRİSOV QƏLƏMŞAH SEYİDƏHMƏD OĞLU

***AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏSVİRİ
SƏNƏT TERMİNLƏRİ***

10.02.01-Azərbaycan dili

Filologiya elmləri namizədi alimlik
dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş
dissertasiyanın

AVTOR EFERATI

BAKİ -2007

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası və Terminologiya şöbələrində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: -Filologiya elmləri doktoru, professor
Q.Ş.Kazımov

Rəsmi opponentlər: -Filologiya elmləri doktoru, professor
İ.O.Məmmədov
-Filologiya elmləri doktoru, professor
B.Ə.Xəlilov

Aparıcı müəssisə: **Bakı Slavyan Universiteti**

Müdafiə «30» mart 2007-ci il saat «14»-də Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Şuranın (D.02.181) iclasında olacaqdır.

Ünvan: Az 1148, Bakı Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «20» fevral 2007-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru,
professor: *T.H.Hüseynov*

T.H.Hüseynov

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Müasir dilçilik tədqiqatında terminologiya problemləri mərkəzi yerlərdən birini tutur və müxtəlif aspektlərdə tədqiq edilir. Mövcud tədqiqatlar sözün elmi dildə əksolunma prosesi, terminoloji leksikanın inkişaf tempi, təkmilləşmə, zənginləşmə meyilləri, əsas mənbələri və s. ilə müşayiət olunur. Elmi-texniki inqilab, ictimai-siyasi proseslər fasiləsiz olaraq yeni anlayışların meydana gəlməsinə səbəb olur və bunlar terminlərlə ifadə olunur, yeni terminlərin yaranması ilə yeni terminoloji sahə, yeni terminoloji sistem əmələ gəlir.¹

Mövzünün aktuallığı. Hazırda terminoloji vahidlər milli dilin lüğət tərkibinin əsas layını təşkil edir. Ona görə də dilin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını düzgün dərk etmək üçün terminoloji leksikanın formalaşma və inkişafını dərinlən öyrənmək lazım gəlir.

Son illər elmin, mədəniyyətin, incəsənətin müxtəlif sahələrinə aid olan terminoloji sistemlərin struktur tip və modellərinin, onların əmələgəlmə şəraitinin tədqiqi və üzə çıxarılması terminologiya məsələlərinə aktual yöndən yanaşmanın nəticəsidir.

Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələri əhatə edən terminoloji sistemləri son illər əbədi dilimizin funksional üslublarının inkişafı ilə sıx bağlı şəkildə tədqiq olunmaqdadır. Bu baxımdan Azərbaycan dilçiliyində incəsənətin bir qolu olan təsviri sənət terminlərinin, onun formalaşma və inkişaf prosesinin diqqətlə öyrənilməsi də vacib bir tələb kimi qarşıda dururdu və təsviri sənət terminlərinin tədqiqinə həsr olunmuş bu dissertasiya məhz həmin tələbi ödəmək məqsədi daşıyır.

Təsviri sənət terminləri ümumincəsənət terminlərinin tərkib hissəsinə daxildir. O, çoxəsrlik inkişaf və zənginləşmə yolu keçmişdir və onun inkişafı incəsənətin nəzəriyyə və praktikasının inkişafı ilə bağlı olmuşdur.

İncəsənətin ümumi mənzərəsi, səviyyəsi, təcrübə vəziyyəti hər dövrün fəal terminologiyasında öz əksini tapır. Bir-birini əvəz edən dövrlər üzrə sistemli terminologiya hazırlamaqla incəsənətin əhatə etdiyi məzmunu, onun inkişaf xüsusiyyətlərini, keçmiş və müasir durumunu aydınlaşdırmaq mümkündür. Məhz çox mühüm nəzəri və praktik mahiyyət daşıdığına görə təsviri sənət terminlərinin ciddi tədqiqat obyektinə çevrilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Təəssüf ki, hələ bu günə qədər Azərbaycan təsviri sənət terminləri problemləri

¹ Научно-техническая революция и функционирование языков мира. Москва, 1977, стр.8-19.

araşdırılmamış, xüsusi tədqiqata cəlb olunmamışdır. Cüzi təşəbbüslər olmuş və onlar da başlanğıc olaraq qalmışdır.

Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının maraqlı bir sahəsini təşkil edən incəsənət, xüsusən də təsviri sənət terminlərinin tərkibi, mənşə mənzərəsi, əmələ gəlmə üsulları, leksik-qrammatik quruluşu monoqrafik şəkildə ayrıca öyrənilməmişdir. Həmin sahə terminlərinin tarixi linqvistik təhlili, bir sıra məsələlərin müəyyən edilməsi dilimizin ümumi terminoloji sisteminin inkişafına müsbət təsirini göstərə bilər. Buna görə də təsviri sənət terminlərinin Azərbaycan dili kontekstində hərtərəfli öyrənilməsi zərurəti yaranmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Təsviri sənət leksikasını araşdırmaqda əsas məqsəd ilk növbədə Azərbaycan dilinin ümumi lüğət sistemində onun yeri və rolunu, əmələgəlmə və inkişaf prosesini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Məqsəd təsviri sənət terminlərinin ümdə və ümumi cəhətlərini xarakterizə etməkdir. Tədqiqi nəzərdə tutulmuş məsələlər, əsasən, bunlardan ibarətdir:

- dilimizin lüğət tərkibində təsviri sənət terminlərinin yeri;
- təsviri sənət terminlərinin dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirməkdə rolu;
- tədqiqata cəlb olunmuş terminlərin yaranma və inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunması;
- alıma incəsənət terminlərinin dilimizə gəlmə səbəblərinin aydınlaşdırılması;
- leksik-semantik və struktur-qrammatik əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi;
- təsviri sənətlə bağlı mətbuatda həmin sahə terminlərinin yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi;
- tədqiqata cəlb olunmuş terminlərin və terminoloji birləşmələrin yaranma üsullarının fəallığına aydınlıq gətirilməsi;
- təsviri sənət terminlərinin nizama salınması və unifikasiyası üzrə müvafiq təkliflərin verilməsi.
- terminləşmə prosesinin səbəblərini müəyyənləşdirmək;
- incəsənətin inkişafında təsviri sənət terminlərinin rolunu və funksionallığını aydınlaşdırmaq;
- təsviri sənət terminlərini müqayisəli-tarixi aspektdə öyrənərək və lüğət tərkibindəki xronoloji layı üzə çıxarmaq;
- müstəqilliyin imkan verdiyi müasir mərhələdə termin yaradıcılığının əsas üsullarına nəzər salmaq;
- dilimizdə təsviri sənət terminlərinin izahlı sözlüyünü yaratmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan

dilinin təsviri sənət leksikası (2000-ə qədər termin) fiksasiya və funksionallaşma sferalarında öyrənilmiş, təsbitetmə, təsbitedilmə, müəyyənətmə, işlənmə-fəaliyyət proseslərində yeni dil hadisələrinin nəticəsi kimi üzə çıxarılmışdır ki, bunlar da araşdırmanın elmi yeniliyi kimi qəbul oluna bilər. İşdə təsviri sənətə aid leksik vahidlərin Azərbaycan dilinin müasir mərhələsində nominasiya prinsipləri, adların əmələgəlmə üsul və modelləri, onların funksional – semantik xüsusiyyətləri, həmçinin terminlərin arealı və digər türk dillərində işlənmə məqamları linqvistik cəhətdən təhlil olunmuşdur.

İlk dəfə olaraq bu tədqiqatda təsviri sənət leksikası ilə əlaqədar olan dil prosesləri struktur semantik, leksik-qrammatik istiqamətlərdə üzə çıxarılmış, sahə terminlərinin ifadə etdiyi anlayışlar, leksikanın bu layının formal-qrammatik xarakteri açıqlanmışdır. Təsviri sənət terminləri ilə bağlı ümumi semantik proseslər və müstəqillik illərində yeni leksik normalaşma meyli öyrənilmişdir. Bütün bunlar görülmüş işin elmi yeniliyi sayıla bilər.

Tədqiqatın elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti. İşin nəzəri əsasları dilçilik nəzəriyyəsi ilə bağlı olub, linqvistik xarakter daşıyır və bilavasitə üzərində tədqiqat apardığımız mövzu terminologiyanın ümumi problemlərindən biri sayılır. Tədqiqatın gedişində dilçilərin, xüsusən də terminologiya məsələləri ilə məşğul olan alimlərin (N.A.Baskakov, V.V.Vinoqradov, V.D.Danilenko, D.S.Lotte, A.A.Reformatski, M.Qasimov, S.Sadiqova, M.İsmayılova və b., nəzəri konsepsiyalarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ümumi ədəbi dilin leksikası ilə terminologiyası arasında qarşılıqlı təsir məsələlərinin öyrənilməsi baxımından da önəmlidir. Əsas nəzəri məsələlərdən biri təsviri sənət terminlərinin çoxmənalılıq, sinonimlik, dubletlilik və variantlılıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir. Çünki əksər tədqiqatlarda bu cür xüsusiyyətlər qarışdırılır.

Təsviri sənət terminlərinin tədqiqinə həsr olunmuş bu dissertasiya incəsənətin digər sahələri üzrə lüğətlərin tərtibində, incəsənətin başqa sahələri üzrə leksikanın öyrənilməsində, eləcə də dilimizdə «terminoloji sıçrayış»ın tənzimlənməsində köməkçi vasitə rolunu oynaya bilər.

Təsviri sənət dərslərinin məzmunu və tədrisi barədə metodiki ədəbiyyatda, ibtidai siniflərdə bu fənnin məzmununun

müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuş proqramlarda «təsviri sənətə dair terminlərin öyrədilməsi» də nəzərdə tutulmuşdur.¹

Beləliklə, dissertasiya ümumtəhsil məktəblərində «Təsviri sənət» fənninin tədrisi ilə əlaqədar elmi-metodiki əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də həmin işin materiallarından, nəticələrindən tədrisdə istifadə etmək mümkündür. Leksikologiya və terminologiyadan praktik məşğələlərdə, xüsusi kurslarda, tərcümə işlərində, izahlı lüğətlərin hazırlanmasında da bu dissertasiyanın nəticələrindən istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatda təsviri sənət terminlərinin işləndiyi folklor nümunələrindən, türkdilli abidələrdən, klassik Azərbaycan şair və yazıçıların əsərlərindən, incəsənətə dair tədqiqatlardan, qəzet və jurnallardan, türkoloq-dilçilərin müvafiq əsərlərindən, çoxdilli və izahlı lüğətlərdən mənbə kimi istifadə olunmuşdur. Konkret olaraq, M. Kaşğarının «Divanı», İbn Mühənnə lüğəti, klassik Azərbaycan şairlərinin əsərləri, «Mollanəsrəddin», «Qobustan», «Kirpi» jurnalları, «Ədəbiyyat və incəsənət», «Mədəniyyət» qəzetləri, incəsənət yönümlü elmi ədəbiyyat, incəsənətin müxtəlif sahələrinə aid termin lüğətləri, həmçinin «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti» (4 cildə) və s. əsas mənbə rolu oynamışdır.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiya sinxron istiqamətdə yazılmışdır. Burada təsviri, təhlili, qismən də müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın predmet və obyekt. Predmet Azərbaycan dilinin təsviri sənət terminləridir. Terminoloji leksika xüsusi termin-sözləri və terminoloji birləşmələri özündə birləşdirir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin təsviri sənət terminləri incəsənət alimlərinin də tədqiqat obyektinə çevrilmişdir və elmlərin (sənətşünaslığın və dilçiliyin) qovuşuğunda öyrənilməlidir. Dil faktlarını təsviri sənətin özündən, növ və janrlarından meydana çıxan anlayışlar doğurur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası və terminologiya şöbələrində yerinə yetirilmiş, həmin şöbələrin birgə yığıncağında müzakirə edilmişdir. Dissertasiya bütöv halda çapa hazırlanmış, işin əsas məzmunu və nəticələri dilçiliyə dair toplularda ayrı-ayrı fəsillər üzrə 7 məqalədə əks olunmuşdur.

¹ Atayev S. İbtidai siniflərdə təsviri sənətin tədrisi metodikası. Bakı, 2001, səh.65.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə, qısa izahlı lüğət və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti əsaslandırılmış, onun tədqiqat mənbələri haqqında məlumat verilmişdir.

«Azərbaycan dilində təsviri sənət terminlərinin təşəkkülü və inkişafı» adlanan I fəsildə incəsənət terminləri içərisində təsviri sənət terminlərinin yeri, təsviri sənət terminlərinin təşəkkülü və inkişaf yolu, eləcə də onların toplanması və tədqiqi məsələləri öyrənilmişdir. Bu bölmədə vurğulanır ki, incəsənət-ictimai şüurun və insan fəaliyyətinin xüsusi forması olmaqla, həyatı obrazlar vasitəsilə əks etdirir.¹ Bu əksəlmə incəsənətdə müxtəlif yollarla: musiqidə səsle, ədəbiyyatda sözlə, kinoda kadr vasitəsi ilə, xoreoqrafiyada rəqsi hərəkətlərlə özünü göstərir. Təsviri sənətdə isə bədii həqiqətin təəcəssümü üçün material boyalar, xətlər, daş, marmar və s.-dir.² Incəsənət terminləri içərisində təsviri sənət terminlərinin özünəməxsus yeri vardır. Təsviri sənət sənət üzərində təsvir yolu ilə formalaşmış sənət növüdür. Təsviri sənət terminlərinin başlıca xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Incəsənətin digər sahələri kimi, təsviri sənət də cəmiyyətin inkişafı ilə sıx şəkildə bağlı olub, ənənələrlə, insanların biri-birinə münasibətləri ilə əlaqədardır.

2. Həmin sahənin elmi vahidləri mövcud ictimai quruluşu, sistemi (məsələn, qədim dövrün təsviri sənəti, orta yüzilliklər dövrünün təsviri sənəti, sovet dövrü təsviri sənəti və eləcə də müasir dövr) aktiv şəkildə əks etdirmək gücünə malikdir. Terminlər kütləvi informasiya vasitələri ilə yayılır, xalq tərəfindən mənimsənilir.

Elmlərin inteqrasiyası prosesində təsviri sənət terminlərinin də böyük rolu vardır. Həmin terminlər də çoxsaylı ümumelmi terminlərin içərisinə daxil edilir. Bu zaman elmlərarası terminoloji omonimlik meydana çıxır. Təsviri sənət incəsənətin digər sahələri ilə bilavasitə bağlıdır. Incəsənət bütövlükdə digər elmlər, sahələr üçün terminoloji

¹ Əfəndiyev R., Nəcəfov M., Tərhanov M. Təsviri incəsənət. Bakı, 1962, s.3.

² Qısa estetika lüğəti. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1970, səh.396.

baza rolunu oynayır. Yəni digər yaxın elm sahələrinin terminologiyasını zənginləşdirir.

Azərbaycan dilində ümumi halda incəsənət terminləri müxtəlif sahələri özündə birləşdirir. Həmin sahələrdən biri də məhz təsviri sənətdir. Hər bir incəsənət sahəsini sosiyyələndirən, özünəməxsus ifadə vasitələrini göstərən zəngin terminoloji lay mövcuddur. Bizi bu dissertasiyada daha çox təsviri sənət və təsviri sənətə məxsus terminoloji leksika maraqlandırır. Bu da nəzərə alınmalıdır ki, təsviri sənətin özünün də müxtəlif növləri və hər bir növün özünəməxsus terminləri vardır. Odur ki terminləri həmin növlər əsasında aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsədəuyğun sayırıq:

1. Heykəltaraşlıq terminləri.
2. Rəngkarlıq-boyakarlıq terminləri.
3. Qrafika terminləri
4. Dekorativ-tətbiqi sənətlərlə bağlı terminlər
5. Memarlıq və inşaat terminləri

Xalq sənətinin müxtəlif sahələrini əks etdirən terminlər təsviri incəsənətin qədim epoxasını yaşadır. Təsviri incəsənət xalqın həyat və məişəti ilə yaxından bağlı olduğu üçün onun sahələri də rəngarəngdir. Yəni təsviri sənətin daxilində irili-xırdalı müxtəlif peşə və sənətlər mövcuddur ki, onların da hər birinin zəngin terminoloji fondu vardır. Bu peşələrə zərgərlik, şəkəkə, xatəmkarlıq, xəttatlıq, həkkəlik, təkəlduz, xalçaçılıq və s. aiddir.

I fəslin 2-ci bölməsində «Azərbaycan dilində təsviri sənət terminlərinin təşəkkülü və inkişaf yolu»ndan bəhs edilir.

Azərbaycan dilində təsviri sənət terminlərinin təşəkkülü tarixi qədimdir. Araşdırmalar göstərir ki, ümumtürk abidəsi olan göytürk yazılı abidələrinin dilində *b e d i z ç i* (memar, nəqqaş), *i ş g ü c ü* (usta, inşaatçı), *t a m ğ a ç i* (nəqqaş) və s. təsviri sənət terminləri işlənmişdir. «*B e d i z ç i*» termini «Qutadqu-bilik»də rəssam mənasında işlədilmişdir.¹

Tələt Tekin «Orhan Türkçesi Qrameri» monoqrafiyasında Orxon abidələrində «*b ə d i z*» (süs, çəsim, heykəl), «*b ə d i z ç i*» (rəssam, heykəltaraş), «*o y m a*» təsviri sənət terminlərinin çox işləndiyini göstərir.²

Boya termini də hələ qədim türk yazılı abidələrində işlənmişdir. V.V.Radlov *boya* feli ilə yanaşı, bu termindən əmələ gələn *b o y a u*

¹ Yasaf Has Hacıp. Kutadqu Biliq (çev. Reşid Rahmeti Arat), Ankara, 1985, s.117.

² Tələt Tekin. Orhon Türkçesi Qrameri. İstanbul, 2003, s.240.

(rəng), *b o y a u l u* (rəngli), *b o y a k* (rəng), *b o y a k ç ı* (boyaqçı), *b o y a n* (boyanmış) və s. leksik vahidləri də qeyd etmişdir.¹

M.Kaşğarının «Divan»ında *boyamaq* leksik-terminoloji vahidi *b o z u d i* (boyadı) formasında verilmişdir. Bundan əlavə, orada *b o z u ğ* (boyaq, rəng) sözü də qeydə alınmışdır.²

M.Kaşğari lüğətində başlıca təsviri sənət terminləri aşağıdakılardır: *b o d h i ğ* – *boya*, *bodhiğ kusdu* – boya soldu, *bezikti*;³ *enqlik* – kırmızı boya.⁴ M.Kaşğarında aşağıdakı terminlər də vardır: *armudhum boya*, *halı*, *kilim*, *oyma-cizmə*, *bez*, *halı*, *kilim* və s.⁵

«Kitabi-Dədə Qorqud»u nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, dastanın dilindəki təsviri sənət terminlərinin böyük bir qismi bu gün də dilimizdə işlənməkdədir. Bu cəhətdən aşağıdakı təsviri sənət terminlərini xüsusi qeyd etmək olar: *buta*, *qalı (xalı)*, *qallı-ıpək*, *qonur (rəng)*, *ilmə*, *göy (rəng)*, *mərmər*, *məxməri*, *xınalı*, *xalça* və s.⁶

«Dastani-Əhməd Hərami» poemasında təsviri sənət terminlərindən daha geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Poemada: *memar*, *xəttat*, *ustad*, *divani-xətt* (fərmanların yazıldığı xətt növü) kimi sənətkarlıq terminləri, *qızıl*, *altın*, *gövhər*, *inci*, *əqiq*, *ağca* və s. kimi zərgərlik terminləri daha çox işlənmişdir.⁷

Toxuculuq bəşəriyyətə məlum olan qədim sənət növlərindən biridir. Toxuculuq məmulatlarından biri də xalçadır. Xalçaların yaranması daha çox köçəri və səhra qəbilələrinin ehtiyaclarının ödənilməsi ilə bağlıdır. Xalça sənəti millidir. Bu sənəti əks etdirən terminologiya da millidir. Toxuculuq sənəti ilə bağlı yaranmış naxış adlarına aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik: *həndəsi*, *nəbati*, *zoomorf*, *antropomorf*, *ağ göl*, *güləbətini*, *xətai* və s.

XVI-XVII yüzilliklər Azərbaycan şairi və rəssamı Sadiq bəy Əfşarın "Qanun-üş-süvər" mənzum risaləsində müxtəlif naxış növlərinin

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. III том, Санкт-Петербург, 1911.

² M.Kaşğari. İndeks-luqat, Təşkənt, 1967, s.71.

³ Yene orada, 2, s.11.

⁴ Yene orada, 1, s.115

⁵ Yene orada, səh.118-138.

⁶ Qeyd: Nümunələr «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının statistik təhlili kitabından seçilmişdir. (Bakı-Siyasət,1997).

⁷ Məmmədov V. «Dastani-Əhməd Hərami» poemasının dili və üslubu, «Səbəh», Bakı, 2001, səh.26-27.

adlarından ibarət terminlərə rast gəlmək olur. Məsələn: "islami", "nilufər", "dairəvi güllər", "bərgi" və s.¹

Azərbaycanın XIV-XVII əsrlərə aid daşıqlama sənəti ilə bağlı "cızma", "qazma", "oyma", "hamarlıma" və s. anlayışların ifadə vasitələrinə də rast gəlmək olur.²

Bizim tədqiqat obyektimiz incəsənətin ən qədim mövcudluq formalarından olan təsviri sənət və onun hazırki terminologiyasıdır. «Qısa estetik lüğəti»ndə təsviri sənət (incəsənət) termininin mənası belə izah edilmişdir: «səth üzərində bədii təsvir (incəsənət) növlərinin ümumi adı (rəngkarlıq, qrafika, heykəltaraşlıq)».³

Təsviri sənət terminlərinin zənginləşməsi dilimizin keçdiyi tarixi yolla müəyyən edilir. Azərbaycan dilinin müxtəlif dövrlərində, müxtəlif inkişaf mərhələlərində digər sahə sözləri ilə yanaşı, təsviri sənət terminlərinin də formalaşması və inkişafı sözügedən dövrlərin mədəni-sosial şəraiti ilə şərtlənir, yazılı mənbələrdə, həmçinin mətbuatda müşahidə olunur.

Təsviri sənət terminlərini dövrlər üzrə qruplaşdırmaq hər bir mərhələnin inkişaf və zənginləşmə xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından faydalıdır. Təsviri sənət terminlərinin inkişaf yolunu aşağıdakı kimi dövrləşdirmək olar.

1. Qədim dövrün təsviri sənət terminləri

Qədim dövr Azərbaycan incəsənətinin inkişafı bir neçə mərhələni əhatə edir. Bu mərhələlər:

Alban dövründən əvvəlki təsviri sənət (e. ə. IV əsrə qədər);

Alban dövrü təsviri sənətinin ilk və klassik mərhələsi (e. ə. IV - e. I əsri);

Alban dövrü incəsənətinin 2-ci mərhələsi (I-VII əsrlər).⁴

E.ə.XII minillik Yər kürəsinin və başərin həyatında böyük dönüş minilliyi hesab olunur. Bu dövrdən başlayaraq, tədricən insanlarda rəsm və musiqi qabiliyyəti də inkişaf edir. Manna, Midiya abidələrində sayısız təsviri sənət nümunələri xatırladılır.⁵

¹ X.Əsədova. İslam və xalça naxışları. (XVI-XVII əsr xalçaları əsasında) İncəsənət və mədəniyyət problemləri. Bakı, 2001, s.64.

² Novruzlu Ə. Azərbaycanın son orta əsr daşıqlama sənətinin bəzi məsələləri (XIV- XVII əsrlər). - Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 1992, s. 53.

³ Qısa estetik lüğəti. Bakı, 1970, səh.396.

⁴ Azərbaycan incəsənəti. Bakı, işıq, 1992, səh.8.

⁵ Q.Kazimov: Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, «Təhsil», 2003, s.24.

Azərbaycanın ən qədim təsviri sənət nümunələrinə daş və qayalar üzərində rast gəlirik. Bu da səbəbsiz deyil, çünki daş insanların məişətində ən qədim və təbii nemətlərdən biri sayılır. Qadınların ilk bəzəyi, ilk qələm və lövhə də daşdan hazırlanmışdır. Daşdan insan və heyvan fiqurları düzəldilmiş, üzərləri bəzədilmişdir. İbtidai daş və metal alətlər vasitəsilə əmələ gələn təsvirlər nəticəsində «oyma», «yonma», «cizma», «damğa», «insan rəsmi», «heyvan rəsmi», «məişət əşyaları rəsmi», «vəhşi öküz», «maral» və başqa bu kimi anlayışları özündə əks etdirən terminlər olmuşdur. Maraqlıdır ki, ibtidai insanlar hələ ova getməzdən əvvəl ovladıqları heyvanın dəqiq rəsmiini çəkir, xarakterini və adını öyrənir, sonra isə rəsmi hədəfə çevirib ona qalib gələrək ova çıxırdı.¹

Qədim dövrlərdə Qafqaz Albaniyasında müdafiə tikintiləri, memarlıq sahəsində ilk təcrübələr qazanılmış, qayalar üzərində insan və heyvan təsvirləri cızılmış, gözəxoş duluşçuluq məmulatları, tunc kəmərlər və nəfis zərgərlik əşyaları, bəzəkli metal alətlər, piktoqrafik yazılar və s. yaradılmışdır. Bütün bunları doğuran anlayışlar, məfhumlar da yaranmış və onlar öz ifadəsini sözlərdə - terminlərdə tapmışdır. Yəni ibtidai insanlar təsvir etdiyi, qurub-yaratdığı əşyalara, proseslərə adlar seçmişlər ki, bunlar da təsviri sənət terminlərinin təşəkkül tapmasına imkan və şərait yaratmışdır. Məsələn, uzun dövr ərzində qədim türk qəbilələri yaşayış məskənləri və müdafiə tikililəri yaratmaq üçün torpaqdan, daşdan və ağacdən məmulatlar hazırlayıb istifadə etmişlər ki, bu məmulatların adları zaman-zaman terminləşmişdir. Bunlara *g i l, ə h ə n g, g ə c* və s. aid etmək olar.

Şübhəsiz ki, ilkin və qədim dövrlərdə əsas terminlər türk mənşəli olmuşdur. *Kurqan* sözü belə terminlərdəndir.

K u r q a n - k ə r (qəbir), qoruq, qurğu sözündən və *-qan* şəkilçisindən ibarətdir. Kurqanlar qəbirlər («axirət evləri») üzərində ucaldılmış konusvari formada olan tapələr şəklində olurdu. «Kurqan» termin-anlayışı «axirət dünyası» ideyasına xidmət edən memarlıq abidəsinin adı kimi səciyyəliyə bilər. Azərbaycan dilində «kurqan» termininin qarşılığı kimi «qaradam» köhnəlmiş leksik vahidindən də vaxtilə istifadə olunmuşdur.

Y a l l ı - təsviri sənət termini də orta daş dövründə qaya üzərinə cızılmış rəqsin adı kimi meydana gəlmişdir. «Qobustan» qayaları üzərində bu rəqs daş dövründən sonra qəbilə dini ayinlərini əks etdirmişdir.

¹ Rəsim Əfəndi. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, «Şaşıoğlu», 2001, səh.9.

Qaya təsviri terminlərinə eneolit (mis-daş) dövründə əmələ gəlmiş «p i k t o q r a m» terminini misal göstərmək olar. Məlumdur ki, qaya təsvirlərindən ibtidai cəmiyyətdə yazı vasitəsi kimi də istifadə edilmişdir. Yəni qaya rəsmləri təsvirli yazılar-piktoqramlar kimi çox mühüm bir rol oynamışdır. Piktoqrafiya-təsviri yazı digər xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycanda da yazı mədəniyyətinin ilk mərhələsidir.

Qobustanın qaya təsvirlərini əks etdirən təsviri sənət terminlərinin öyrənilməsi xalqımızın yazı mədəniyyətini, Azərbaycan təsviri sənətinin köklərini, mənşəyini dərinlən öyrənməyə imkan və şərait yaradır. Ola bilər ki, qaya rəsmlərinin bir çoxu və rəsm yaratma üsulları başqa cür (bizim bilmədiyimiz şəkildə) adlanmışdır, lakin fakt budur ki, anlayış olmuşdur və deməli, qədim ifadə vasitəsi də olmuşdur. Bu anlayışlar dilimizdə hazırda bir sıra təsviri sənət terminlərinin və terminoloji birləşmələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn: qaya təsviri, simvolik xətt, Gəmiqaya petroqlifləri, qayıq təsvirləri, üçbucaq nizə, «Yallı», vəhşi öküz rəsmi, siluet rəsm, «Günəşli qayıqlar», dolmen, kromlex, menhir qaya rəsmləri, daş heykəlcik, meqalitik abidə, siklopik tikinti və s.¹

2. Orta yüzilliklərin təsviri sənət terminləri. Orta əsrlərdə - XI-XV yüzilliklərdə Azərbaycanda təsviri sənət daha çox inkişaf etmişdir. Bu dövrdə dulusçuluq, misgərlik, ipəkçilik, toxuculuq, keramika və s. sənət növləri də sürətli inkişafda idi. Azərbaycanda orta əsrlərdə keramika istehsal edən mərkəzlər içərisində Mingəçevir, Gəncə, Beyləqan, Bakı, Təbriz xüsusi seçilirdi. Bu ərazilərdən qazıntılar zamanı tapılmış s a x s ı nümunələrinin (şirsiz və şirli saxsılar) hər birinin ayrıca adı var idi ki, bunlar da təsviri sənətin müxtəlif növlərinə aiddir. Məsələn: k ü p, k u z ə, s ü r a h i, k a s a, b a r d a q, ç i r a q, m ö h ü r, v a z a, k ə s m ə, o y m a, q a b a r t m a və s. Orta yüzilliklərdə təsviri sənətdə «cizmə» və «xatəmkarlıq» üsulları, «tökmə üsulu» anlayışlarını ifadə edən terminoloji birləşmələrdən çox istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan təsviri incəsənətinin tarixi qədim olsa da, ona dair yazılı məlumatlar XII əsrdən başlanır. N.Gəncəvinin əsərlərində müəyyən təsvirlər mövcuddur. Belə ki dahi söz ustası rəssamlığı və heykəltaraşlığı zərif sənət nümunəsi hesab edilir.²

O təsviri sənətə yüksək qiymət verməklə yanaşı, bu sənəti əks etdirən *nəqqaş, naxış, cizgi, xalt, ipək, bəzək, heykəl* və s. terminoloji vahidlərdən əsərlərində geniş istifadə etmişdir.

¹ Nümunələr «Azərbaycan incəsənəti» kitabından seçilmişdir. B., «İşıq», 1992.

² S.Atayev. İbtidai sınıflarda təsviri sənətin tədrisi metodikası. B.,2001, səh.33.

Orta yüzilliklərin təsviri sənət terminlərində məişət əşyalarının adları da terminoloji səciyyə daşıyır. Məsələn: *bədii çıraq, bədii tiyan, bədii kasa, fiqurlu qab, saxsı qab, bürünc məcməyi, bürünc dolça, bəzəkli striyyat qabı, bəzəkli saxsı qab, rəngli kağıt* və s.

Müxtəlif milli xalq dekorativ tətbiqi sənət nümunələrini özündə birləşdirən təsviri sənətin formalaşma və inkişafında orta yüzilliklərin terminologiyası mühüm rol oynamışdır. R.Əfəndiyev yazır ki, orta əsrlərdə Azərbaycanın heç bir tarixi mərhələsində görünməyən qədər sənət növləri inkişaf edərək texnoloji və bədii cəhətdən zənginləşir və kamilləşir¹.

Şübhəsiz ki, bu dövrdə sənətkarlığın belə yüksək səviyyədə inkişafı təsviri sənət terminologiyasını da zənginləşdirmişdir.

XVI-XVII yüzilliklərdə formalaşmış terminlər saray emalatxanaları, şəhər sənətkarlığı ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Məsələn: *bədii tikmə, nəbati bəzək, tikmə üsulu, dulmuşu, oyma sənəti, muncuqlu tikmə, bəzəkli qalxan, butalı araçqın* və s. terminoloji leksikanın zənginləşməsi üçün əsas olmuşdur.

3. XVIII yüzilliyin təsviri sənət terminləri. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan siyasi və iqtisadi pərakəndəliyə məruz qalsa da, el sənətlərinin bir çox növləri hələ də öz keçmiş nüfuzunu itirməmişdi. Azərbaycanda bu dövrdə ümumi bir mərkəz olmadığından bir çox xanlıqlarda istehsal olunan parça, xalça və başqa sənət nümunələri qonşu ölkələrə satılır və ya öz içərisində istifadə edilirdi. Xanlıqların belə xüsusi çərçivədə başqa-başqa siyasi və iqtisadi vəziyyətdə yaşamaları el sənətlərinin, üzdən də olsa, yerli xüsusiyyət daşımalarına səbəb olmuşdur. Mənbələr göstərir ki, bu əsrdə əhalinin geyimindən (arxalıq, araxçın, çuxa, corab və s.) asılı olaraq, onun hansı xanlıqdan gəldiyini də asanlıqla bilmək olurdu. Rus mənbələrində göstərilirdi ki, XVIII əsrdə «...Quba xalçaları öz naxışlarının müxtəlifliyi və zərif toxunuşu ilə hətta İran xalçalarından fərqlənirdi»².

Xalçaçılıqla bağlı bu dövrdə xeyli terminlər formalaşmışdır: *xovlu xalça, xovsuz xalça, kilim, zili, «şəddə», sumax, vərni, palaz, xonçalı, nazik yelən, «xilo əfqan», mücərrəd naxış* və s.

Bu dövrdə Azərbaycanda ipəkçiliyin, toxuma, tikmə sənətlərinin geniş şəkildə inkişafı bu sahələr üzrə terminlərin də əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bunlardan saya, təkəlduz, pilək, muncuqlu, qurama,

¹ R.Əfəndiyev. Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətləri (orta əsrlər) B., 1976, səh.7.

² Azərbaycan incəsənəti. B., 1992, s.183.

örnəmləndirilmiş taxta qəlib, basma üsulu, qələmkar parça, «gülləbatmaz» və s.

XVIII əsrdə ən çox yayılmış sənət növlərindən biri də misgərlik olmuşdur. Bununla bağlı misgərlik sənətini özündə əks etdirən: dolça, satıl, aftafa, sərnici, məcmeyi, sərpüş, sinəbənd, boğazaltı, alınıq, qarabatdağ, qızıl arpa, kəmə, toqqa, çərkəzi kəmə, pullu kəmə, qarasağad və s. kimi terminlər yaranmışdır.

Mənbələrdən məlum olur ki, bu dövrdə Azərbaycanda divar rəsmləri də geniş yayılmışdır.

Divar rəsmləri ilə bağlı bir sıra terminlər təsviri sənət terminologiyasının zənginləşməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir: məsələn; *divar rəsmləri, boyakarlıq sənəti, canlı boyalar, ornamental kompozisiya, panno, monumental dekorativ bəzək, saray rəsmləri, realistik təsvir, mürəkkəb kompozisiya, simvolik element, ifadəli kontur, obrazların həlli, rəssamın üslub xüsusiyyəti, perspektiv fəza dərinliyi, kompozisiya qurumu, rənglərin ritmi* və s.

4. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində təsviri sənət terminləri. XIX əsrdə Azərbaycan təsviri sənətinin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirən əsas xüsusiyyət onun orta əsr sənətinə xas olan şərti dekorativ üslubdan tədricən realist təsvir metoduna keçməsi, yeni bədii forma, yeni növ və janrlarla zənginləşməsindən ibarətdir. Yeni keyfiyyət bu inkişafı tənzimləyən terminologiyada da görünür. Bu dövrdə yaranmış təsviri sənətin xarakterik üslub əlamətləri, ideya-estetik mahiyyəti və sənətkarlıq nailiyyətləri öz qəbarıq əksini M.Q. İrəvani, M.M.Nəvvab, istedadlı şairə və rəssam X.B. Nəvəvan, Usta Qəmbər Qarabaği kimi dövrün görkəmli rəssamlar və xalq ustalarının yaradıcılığında tapmışdır.

Azərbaycanda bu dövrün ictimai fikir tarixinin görkəmli nümayəndələrinin əsərlərində təsviri sənətin növləri həm təbliğ olunur, həm də onun terminoloji bazası yaradılırdı. Məsələn, bu dövrə aid *dəzgah boyakarlığı, monumental boyakarlıq, tempera, yağlı boya, divara yapışdırılmış kətan, realist portret, klassik miniatür boyakarlığı, naturadan rəsm, portretin psixoloji xarakteri, kolorit, orijinal üslub, zərif fırça, illüstrasiya, işıq-kölgə kontrastlığı, «Qacar üslubu», qrafik üslub, rənglərin kontrast düzümü, akvarel, təsvir metodu, «Şərqi miniatürü», «Avropa boyakarlığı»* və s. kimi terminləri qeyd etmək olar.

XIX əsrin axırlarında Azərbaycan təsviri sənətində ənənəvi şərti dekorativ üslubdan Avropa səpkili realist təsvir metoduna keçid başlanır. Lakin Azərbaycan rəssamlarının realizmi qədim və zəngin tarixə malik olan xalq sənəti və miniatür boyakarlığının qüvvətli

ənənələri ilə bağlı idi və onların daxilində yaranmış bu ənənələrdən mayalanmışdı.

Bu dövrün təsviri sənətinin bütün sahələrini əks etdirən anlayış terminlər realist mahiyyəti ilə fərqlənirdi. Azərbaycan təsviri sənətində ənənəvi şərti dekorativ üslubu əks etdirən terminologiya nisbətən Qərb kontekstinə keçir, Avropa mənşəli realist təsvir metodu istər-istəməz təsviri sənət terminlərini də avropalaşdırır. Belə terminlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik: impressionistlər, konstruktivizm, karikatura, ekspressiya, janr, şarj, klassisizm, kubizm, romantizm, proporsiya, realizm, futurizm, sürrealizm, simmetriya, simvol və s.

5. *Sovet dövründə təsviri sənət terminləri.* Azərbaycan təsviri sənəti XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bədii yaradıcılığın bir sıra yeni növləri, janr və formaları ilə zənginləşmiş, rəngkarlıq, qrafika və heykəltaraşlıq, teatr-dekorativ rəssamlıq, monumental dekorativ və dekorativ-tətbiqi sənət sahələrində mühüm nailiyyətlər qazanılmışdır.

Əsrin 20-ci illərində Bakıda Dövlət Rəssamlıq məktəbi açıldı. Bu məktəb respublikada ilk yaradıcılıq təşkilatlarının meydana çıxmasına təkan verdi. Təsviri sənətdə dəzgah və teatr-dekorativ rəssamlıq, monumental heykəltaraşlıq, plakat və kitab qrafikası kimi yeni sənət növləri və s. formalarının təşəkkül tapıb hərtərəfli inkişaf etməsi üçün zəmin yaratdı. Bununla əlaqədar təsviri sənət üzrə terminologiya daha da zənginləşdi. Məsələn, *geyim eskizləri, yaradıcılıq sərgisi, fərdi sərgi, rəssamlıq məktəbi, monumental heykəltaraşlıq, büst, teatr-dekorasiya rəssamlığı, plakat və kitab qrafikası, dəzgah qrafikası, milli kolorit, real rəng uyurluğu, tematik sərgilər, naturadan etüd, linoqrafiya, qravüra, estamp* və s.

Böyük Vətən Müharibəsindən sonra təsviri sənətdə bütün janrlar müvəffəqiyyətlə inkişaf etdi. Bir sıra rəssamlarımız öz yaradıcılıq axtarışlarını məhdudlaşdırmadan müxtəlif janrlarda fəaliyyət göstərirlər. Bu inkişaf yeni təsviri sənət terminlərinin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Məsələn, *rəng palıtrası, rəng qammaları, heykəltaraşlıq studiyası, muzey eksponatı, cazibədar palıtra, dekorativ vaza, qadın rəssamlar, bəryef, vitraj, mozaika, romantik intonasiya, lakonik rəng, keramik vaza, monumental xaltı* və s.

Beləliklə, bu fəsilə çoxəsrlik təsviri sənətimizin ən qədim dövrlərindən başlayaraq müasir dövrə kimi terminoloji səpkidə inkişaf tarixinin əsas mərhələləri izlənilmiş, incəsənətin müxtəlif sahələri, növləri, formaları, janrları üzrə anlayış-terminlər göstərilmişdir.

Təsviri sənət tariximizin terminologiyasının tədqiqi göstərir ki, hər bir dövrün və mərhələnin özünəməxsus terminləri var və bu

terminlər zaman keçdikcə köhnəlir və yenisi ilə əvəz olunur. Yüzlərlə terminoloji vahidlər Azərbaycan təsviri sənətinin əsl simasını, orijinallığını, spesifik bədii-estetik mövqeyini müəyyənləşdirir. Yeni mərhələdə digər sahə terminologiyasında olduğu kimi, təsviri sənətin müxtəlif sahələrində keyfiyyət dəyişmələri baş verir, milli terminologiya formalaşır və bu hal demokratizmlə müşayiət olunur.

Təsviri sənət terminlərinin toplanması və tədqiqi məsələləri. Azərbaycan dilinin təsviri sənət terminlərinin toplanmasına 50-ci illərdə başlanmışdır. Azərbaycan EA-nın Rəyasət Heyəti yanında fəaliyyət göstərən Terminoloji Komitə Memarlıq və incəsənət institutuna tapşırıq vermiş və təsviri sənət terminləri memarlıq və inşaat terminləri ilə birgə toplanmışdır. Bu terminlər 1956-cı ildə layihələndirilmiş, yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmişdir. Həmin terminlər Memarlıq və İncəsənət İnstitutunda, Azərbaycan Memarlar İttifaqında mütəxəssislərin iştirakı ilə yenidən geniş şəkildə müzakirə edilmişdir. Nəhayət, bu terminlər 1958-ci il aprel ayında Azərbaycan EA-nın Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsində müzakirə və təsdiq olunmuş, həmin ildə «Memarlıq, inşaat və təsviri sənət terminləri lüğəti» nəşr olunmuşdur. (Tərtibçilər: Q.Əlizadə, A.Qazıyev, S.Salamzadə).

II fəsil «Təsviri sənət terminlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri» adlanır. Bu fəsildə təsviri sənət terminlərinin yaranma mənbələri, mənşəyi, quruluşu, funksional xüsusiyyətləri, eləcə də onların semantikasi geniş şərh olunmuşdur. Azərbaycan dilinin təsviri sənət terminlərinin inkişafı və zənginləşməsində elmi əsərlərin, lüğətlərin, dərsliklərin və mətbuatın rolu da bu fəsildə öz əksini tapmışdır.

Ümumən söz yaradıcılığında olduğu kimi, terminoloji leksikada da dilin öz daxili imkanlarından istifadə olunması xüsusilə indiki dövrdə xeyli intensivləşmişdir. Daxili imkanlar əsasında ənənəvi sözdüzləmə modelləri ilə yeni təsviri sənət terminləri yaradılmış, köhnəlmiş sözlərə yeni «nəfəs» gətirilmiş, ümumişlək və dialekt sözləri mənə baxımından daralma, genişlənmə və xüsusiləşmə əsasında terminoloji vahidlərə çevrilmişdir. Beləliklə, dilimizin daxili imkanları təsviri sənət terminlərinin leksik və qrammatik tənzimlənməsində, zənginləşməsində həlledici amilə çevrilmişdir.

Semantik inkişaf nəticəsində (sözün mənasının daralması, genişlənməsi və s.) yarananlar. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilində bir sıra sözlər mənə dəyişmələri nəticəsində təsviri sənət terminlərinə çevrilmiş və bu sahənin termini kimi işlənməyə başlamışdır. Məsələn: *kəlgə* termini dilimizdə müxtəlif mənalar ifadə edir. Təsviri sənətdə bu

terminin mənası rəsmdə və ya şəkildə təsvir edilən hər hansı bir şeyin az işıq düşən hissəsi kimi işlənir. *İşıq, hava, məsafə* və b. bir sıra terminlər də bu qəbildəndir.

Ümumişlək sözlər əsasında yarananlar: kiçik, incə, gəzmə, soyuq, zərif, şirinlik, aşya və s.

Şivə leksikası əsasında yarananlar: «sırğa» (Şamaxor dialektində «bəzak», «tikmə» mənasında), «karkas» sözünün qarşılığı kimi «qəfəsə» (Qazax dialektində gəlinlərin (qadınların) alınlarına bağladıkları baftalı bəzak şeyi). «Qəfəseyi gəlinlər bağlardılar annarına».¹ «Tov» sözü Bakı dialektində, «divarda çıraq qoymaq üçün düzəldilmiş bacası olan kiçik taxça». Təsviri sənətdə «tovlama» terminindən istifadə edilir². «Yalama» sözü rus dilindənki «otmivka» termininin qarşılığı kimi işlənir. (Zaqatala, Cəbrayıl, Kürdəmir bölgələrində «mala yaladılan duz parçası», Daşkəsən şivələrində «kiçik yumru daş») və s. Naxış adlarının bir çoxu da dialekt səciyyəlidir. Məsələn, «tavazlı yelən», «aşxlı yelən», «tiriti yelən», «lalalı göb», «ağaşdı göb» və s.

Transterminləşmə - bir sahə termininin qismən və ya tamamilə mənasını dəyişərək başqa sahə termini kimi istifadə olunmasıdır⁴. «Plastik» termini həm təsviri sənətdə (plastika), həm də tibb və kimya sahəsində müştərək işlənir. «Kömür»- oduncaqdan yandırılıb hazırlanmış bərk yanacaq; kimya termini kimi «daş kömür», «kömür yatağı», təsviri sənətdə kömür-rəsm. «Kətan» - botanika termini; təsviri sənətdə kətan üzərində çəkilmiş rəsm, «janr» ədəbiyyatda «dirik janr», təsviri sənətdə «portret janrı» və s.

Reterminləşmə. Köhnə terminlərin yenidən doğulmasıdır. *Tişə, əriş, həvə, kilim, gəbə, heybə, kaşu, dulus* və s. bu cür terminlərdəndir.

Kalkalar. Digər bir dilə məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrini ana dilinin müvafiq sözləri və söz birləşmələri ilə dəqiq şəkildə əvəz etməklə həmin sözlərin modeli üzrə qurulmuş sözlər, ifadələrdir.⁵

¹ ADDL, 1964, səh.130.

² Yene orada, səh.384.

³ Yene orada, səh.240.

⁴ İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı, 1997, səh.97.

⁵ Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973, s.134.

Sadə kalkalar morfoloji üsulla yaradır. Məsələn: məişətçilik (bitovizm), ahəngdarlıq (гармоничность), dulusçu (keramist), mənzərə (пейзаж) və s.

Mürəkkəb kalkalar sintaktik kalkalar adlanır. Kalka edilmiş terminin bəzən birinci tərəfi kalka olunur, ikinci tərəfi isə başqa dildə olduğu kimi saxlanılır. Məsələn: *теоретический метод*-yaradıcılıq *meto-du*, *крупный план*-geniş plan və s.

Təsviri sənət terminlərinin mənşəyi. Türk mənşəlilər. Sənət terminologiyası sisteminin formalaşmasına ümumtürk dilləri kontekstindən yanaşarkən aydın olur ki, ayrı-ayrı türk xalqlarının ədəbi dillərinin formalaşmasına qədərki dövrdə ümumtürk dilləri terminologiyası artıq mövcud olmuş, formalaşmış və bu terminlərin böyük əksəriyyətindən sonralar ayrı-ayrı türk dillərində də uzun tarixi dövr ərzində işlək, fəal leksik vahidlər kimi istifadə olunmuşdur.¹

Oyma, boya, sürmə, fırça, cizgi, saxsı, saçaq, kölgə, sumaq, boyama və s. *Boyama* sözü türk dillərində geniş şəkildə işlənmişdir. Boya (qırğız), boyu (uyğur), boya (özbək) və s. Türkiyə türkcəsində *boya* sözü rəssamlıq termini kimi işlədilir. Türk dilində bu kökdən boyama, boyahane (boyaxana), boyamadesi (boya maddəsi), boyaçı (boyaqçı), boyaresim (boya rəsmi), boyarenqi (boya rəngi) terminləri yaradılmışdır.

Alınma sözlər hesabına yarananlar. Tarixən bir sıra dillərin dilimizə təsiri, əsasən, leksikologiyada, terminologiyada dərin izlər buraxıb, lüğət tərkibinin «qapalı olmayan» sistemində dəyişiklik edilmədən, eyni zamanda dəyişiklik edilərək müvafiq terminlər keçməkdədir.²

Bir dilin hazır elementinin başqa bir dilə keçməsi sadə proses deyildir. Bu, müvafiq dilin təbii ehtiyacından doğur və yad dil sisteminə bu elementlər öz şəklini müəyyən dərəcə dəyişir.

Azərbaycan dili bir sıra təsviri sənət terminlərini ya olduğu kimi, yaxud da müəyyən dəyişiklik edilərək mənimsəmişdir. Məsələn, *автопортрет, графика, триптих, карикатура, фреска, молберт, силуэт, барельеф, колорит, литография.*

Ərəb və fars dillərindən alınmalar. Azərbaycan dili terminologiyasının müəyyən hissəsini ərəb və fars dillərindən keçmiş terminlər təşkil edir. VII-IX əsrlərdə ərəblərin, X-XII əsrlərdə farsların Azərbaycanda nüfuzunun genişlənməsi incəsənətə də öz təsirini bu və

¹ Qasımov İ.Z. Azərbaycan dilində bərbə leksika. (Doktorluq dissertasiyası). Bakı, 2002, s.29.

² Adilov M. Qəzet dili. B., 1973, s.23.

ya digər dərəcədə göstərmişdir. «Naxış» (ərəbcə-«nəqs»), «kilim» (fars sözü: xovsuz xalça növü), lövhə (ərəb sözü); yazı taxtası, «lövhə»- tablo şəkil), mənzərə (ərəb sözüdür, dilimizdə «təbiət təsviri kimi işlənir»), təsvir (ərəbcə dilimizdə «bir şeyin surətini çəkmə, şəkil»), «sənətsünas» (sənət-ərəb; «sünas»-fars), heykəltaras» («heykəl»-ərəb; «taras»-fars), bədii (ərəb) və s¹.

Rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa xalqlarının dillərindən alınmalar. Dilimizdə təsviri sənət terminlərinin formalaşma və inkişafının ən məhsuldar dövrü XIX yüzilliyin ortalarından bu günə qədərki dövr sayıla bilər. Bu dövrdə dilimizin lüğət tərkibinə rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən daxil olan terminlər ədəbi dilimizdə alınmaların əsas kütləsini təşkil edir. Təsviri sənət terminlərinin böyük bir qismi rus dilindən, Avropa xalqlarının dillərindən alınmalardan ibarətdir. Məs.: «karandaş»- *bu şəkildə rus dilindən alınmışdır* (əslində «qara daş»), «quas» (türkcə «quvaş»-kraska, dilimizdə boya növü), «avtoportret» (yunan, öz portretim), «emblem» (lat. «bəzək», «nişan»), «kollinqraf» (yunan «hüsnxət», «xəttatlıq»), «litoqrafiya» (yunan. «litos»-daş «qrafo» yazıram), «ornament» (latın. -bəzək, «naxış»), «siluet» (fr. - qaraltı, kölgə), «kontrast» (fr. «kəskin əkslik», «ziddiyyət»), «eskiz» (fr. «şəkilin ilkin variantı»), «freska» (italyan - «təzə», «qurumamış»), «rakurs» (fr. mənası qeyri-adi nöqtədən bir şeyin görünüşü) və s.

Beynəlxalq təsviri sənət terminləri: «keramika», «qrafika», «avtoportret», «konstruksiya», «emblem», «litoqraf», «perspektiv», «monument», «interyer», «eksteryer» və s.

Təsviri sənət terminlərinin quruluşu. Terminoloji leksik vahidlər quruluş cəhətdən yekcins olmur. Elmi dilin vahidləri müxtəlif sahələrdə meydana çıxan çoxsaylı anlayış və məfhumları az və ya çoxkomponentli quruluşlarda ifadə edir. Təsviri sənətlə bağlı anlayışlar dilimizdə sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlarda üzə çıxıb fəaliyyət göstərir.

Sadə quruluşlu. *kölgə, rəng, tox, şux, xalı, boz, rəssam, şəkil, qələm, aq, saxsı, xətt, mənzərə, dalus, plakat, sənət, heykəl* və s.

Düzəltmə təsviri sənət terminləri. Dilimizdə morfoloji üsulla yaranan və quruluşca düzəltmə olan təsviri sənət terminlərini aşağıdakı kimi modelləşdirmək olar: əsas model¹-çit: *dulusçu, bəzəkçi, boyaqçı, surətçi, qalayçı, rəngçi, qalibçi, bərpacı, portretçi, oymaçı, mənzərəçi,*

¹ Bax: Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, 1987.

plakatçı, ornamentçi, şirçi və s. kimi təsviri sənətin müxtəlif sahələri ilə məşğul olan şəxsləri bildirən terminlər və s.

Əsas model+ -lıq¹: *boyakarlıq, incəlik, nəqqaşlıq, heykəltarlıq, yerlik, altlıq* və s.

Əsas model+ -mə²: *qabartma, örtmə, toxuma, basma, yapma, hörmə, tikmə, gəzmə, modelləşdirmə* və s.

Əsas model+ -çılıq¹: *oymaçılıq, xalçaçılıq, dulmuşçuluq*, və s.

Əsas model+ -li¹: *cilalı, bəzəkli, rəngli, işıqlı, yapışqanlı, çıxıntılı* və s.

Əsas model+ -kar: *rəngkar, sənətkar, boyakar, peşəkar* və s.

Əsas model+ -ı¹: *yəsəmənli, narıncı, zoğalı, zeytunu, noxudu* və s.

Dilimizdə təsviri sənət terminlərinin bəziləri məsdər şəklindədir. S.Sadiqova məsdər şəkilçisinin termin əmələ gətirməsindəki fəallığını xüsusi qeyd edərək yazmışdır: *-maq, -mək* şəkilçisi də terminlərin əmələ gəlməsində fəal iştirak edir. Bu terminlərin xarakterik xüsusiyyəti onların hal-hərəkət və proseslə bağlı olmasıdır. Hal-hərəkət və prosesin də adı olmalıdır. Bu isə fellərə *-maq, -mək* şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir¹. Məsələn, *çəkmək, boyamaq, oymaq* və s.

Mürəkkəb quruluşlu təsviri sənət terminləri. Mürəkkəb quruluşlu təsviri incəsənət terminlərini əmələ gəlmə üsuluna görə iki qrupa ayırmaq olar: mürəkkəb söz şəklində olanlar; söz birləşməsi şəklində olanlar.

Mürəkkəb söz şəklində olan terminlərin yaranmasında leksik-sintaktik və morfoloji-sintaktik vasitələrdən istifadə edilir. Bu quruluş dissertasiya işində geniş şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. Biz ancaq bunlardan nümunələr verməklə kifayətlənirik. Məsələn: *üçyarpaq, berrəngli, yarımton, zol-zol, rəngbərəng, gözəyari* və s.

Söz birləşmələri şəklində olanlar. Bu terminlər ən çox ismi birləşmə formasında özünü göstərir. Belə birləşmələrin əsas tərcəfi isimlər və ya isimləşmiş nitq hissələri ilə ifadə olunur. Buna görə də Azərbaycan dilindəki belə birləşmələri substantiv birləşmələr də adlandıırırlar.² Substantiv birləşmələr əksərən I və II növ təyini söz birləşmələri şəklindədir. Məsələn: I növ: *ağ boya, mahir usta, əlvan rəng, bala fırça* və s. II növ: *mühit xətti, dəzgah boyakarlığı, rəng çaları, divar boyakarlığı*.

¹ Sadiqova S. Azərbaycan terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, «Elm», 2002, s.79.

² Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı 2000, 496 s.

Substantiv birləşmələr III növ təyini söz birləşmələri şəklində də olur, lakin bunlar II növə nisbətən azdır. Məsələn: rəsm quruluşu, təsviri sənətin janrları, rənglərin əlvanlığı, rəngin möcüzəsi və s.

Dilimizdə az da olsa çoxkomponentli təsviri sənət terminləri mövcuddur: basma naxışlı parça, naturadan rəsm çəkmə və s.

II fəsiləki paraqraflardan biri də «Azərbaycan dilində təsviri sənət terminlərinin semantikasi» adlanır. Terminlərin semantikasi dedikdə sözün semantik cəhətdən daralması, genişlənməsi, çoxmənalılıq, omonimliyi, sinonimlik imkanları və s. kimi mühüm xassələri nəzərdə tutulur.

Dilimizin lüğət tərkibi müxtəlif sahələri əhatə edən leksik terminoloji laylardan ibarətdir. Həmin leksik-terminoloji vahidlərin özlərinin müxtəlif mikrosistemləri mövcuddur. Bu mövcudluğu nəzərə alaraq, Azərbaycan dilinin təsviri sənət terminlərini bir sıra semantik qruplara ayırmaq olar:

Çoxmənalı və omonim variantlar. Təsviri sənət terminləri başqa sözlərlə müxtəlif kontekstdə birləşərək yeni anlayışlar ifadə edilir. Terminlərin birləşmə daxilində yeni mənə kəsb etməsi çoxmənalılığın meydana gəlməsinə şərait yaradır. Bu halda çoxmənalılıq həmin terminlərin semantik tutumunun miqdarı ilə müəyyənləşir. Məsələn, «rəng» sözü təsviri sənətdə digər leksik vahidlərlə sintaktik əlaqə təşkil edərək müxtəlif anlayışlar yaradır: rəng silsiləsi, rəng çaları, sürməyi rəng, rəng tərtibatı və s.

Təsviri sənət terminlərinə aid olan omonim variantlar milli və alınma terminlər hesabına yaranır. Məsələn; tox, tuş, tağ, kontur, tor və s. A.Qurbanov dilimizdə omonimlərin daxili imkanlar əsasında yaranması yollarından bəhs edərkən sözün öz əsas mənası ilə bərabər, təmamilə yeni bir mənada işlənməsini də əsas sayır və yazır ki, müəyyən miqdar omonimlər bu və ya başqa sözün xüsusi isim kimi işlənməsi əsasında da əmələ gəlir.¹ Belə bir hal təsviri sənət terminologiyasında da özünü göstərir. Belə ki, antonomaziya prosesində bir sıra şəxs adları təsviri sənət termini kimi də işlənir: Məsələn, Lalə (lalə rəngi), Güləbətin (güləbətin tikmə), Narınc (narınc rəng), Qələm (rəsm ləvazimatı), Sürmə və s.

Sinonim variantlar. Mühüm semantik proseslərdən olan sinonim variantlıq təsviri sənət terminologiyasında da geniş müşahidə olunur. «Sinonimlik elmi dildə həmişə «fəaliyyətdə» olan bir prosesdir, xüsusən də sahə terminologiyalarının formalaşmasının başlanğıc mərhələsində

¹ Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I., «Nurlan», B., 2003, s.331.

özünü fəal şəkildə göstərir. Terminoloji sistemdə sinonimlər olmasaydı, onlardan istifadə edənlərin ünsiyyəti tam ödənilməzdi. Bu, onu göstərir ki, terminologiya nizama salınarkən sinonimliyin tamamilə aradan qaldırılması onu funksional cəhətdən zəiflədə bilər».¹

Araşdırmalar göstərir ki, terminoloji sistemdə təsviri sənətə dair aşağıdakı terminlərdən istifadə olunur: akvarel/sulu boya, antik/qədim, dekorator/bözəkçi, kontrast/təzad, şəkil/tablo/lövha, palitra/boya və s. Təsviri sənətdə sinonim variantlar həm milli terminlərdən, həm də rus-Avropa və ərəb, fars mənşəli sözlərdən qurulur.

Antonim variantlar. Təsviri sənət terminlərində semantik proses kimi antonimlik də özünü göstərir. Məsələn, ağ rəng-qara rəng, isti rəng-soyuq rəng, parlaq-zərif, işıq-kölgə, nazik-qalın (haşıya, fırça), oynaq-süst (rənglər) və s. Təsviri sənət terminlərinin antonimliyi incəsənətdə müəyyən zidd təmayüllərin və əksliklərin bilavasitə adlandırılması ilə əlaqədardır. Bu semantik qrup da Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

Dissertasiyada həmçinin Azərbaycan dilinin təsviri sənət terminlərinin inkişafı və zənginləşməsində elmi əsərlərin, lüğətlərin, dərsliklərin və mətbuatın rolu haqqında geniş məlumat verilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, təsviri sənət terminlərinə bu sahəni əks etdirən elmi əsərlərdə, kitab, məqalə və bukletlərdə, qəzet-jurnal səhifələrində çox rast gəlinir.

Beləliklə, digər sahə terminlərində olduğu kimi, təsviri sənət terminlərinin də formalaşmasında və dilimizin lüğət ehtiyatlarının zənginləşməsində son on ildə respublikada gedən sosiolinqviistik proseslər, digər xalqlarla mədəni əlaqələr, incəsənətə aid elmi-kütləvi ədəbiyyat, KİV əlverişli təsir göstərə bilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, təsviri sənət terminlərinin linqviistik təhlili dilimizin qədim leksik təbəqəsinin aşkarlanmasına xeyli kömək edir.

Təsviri sənət terminlərinin birinci növbədə Azərbaycan dilinin öz lüğət ehtiyatı bazasına, daxili imkanlarına əsaslanır. Terminləşmə prosesində milli xüsusiyyətlərlə yanaşı, xalqımızın həyat şəraiti, çoxəsrlik təcrübəsi və s. də əsas amillər kimi çıxış etmişdir.

Xalis Azərbaycan sözlərindən ibarət olan təsviri sənət terminləri ümumtürk kontekstində izah olunur və müxtəlif qohum türk dillərinin söz bazasında müəyyənləşir.

¹ Verdiyeva Z. Terminologiyada sinonimlik məsələsi. ATP, Bakı, 1988, səh.68-71.

Dilimizdə işlənən təsviri sənət terminlərinin emələ gətirilməsində, əsasən, dilin daxili resurslarına əsaslanmış olsaq da, müxtəlif sistemli dillərdən uyğun terminlərin alınması, xüsusən də türk mənşəli morfoloji göstəricilər əlavə olunmaqla alınmalardan yeni terminoloji vahidlərin formalaşdırılması tarixən dilimizdə mühüm rolə malik olmuşdur.

Təsviri sənət terminləri lüğətlərdə dağınıq haldadır, az bir hissəsi ayrıca qeydə alınmışdır.

Terminlər və terminoloji birləşmələr respublikamızda təsviri sənətin inkişaf dinamikasını əks etdirir və bütövlükdə incəsənətin bu növü haqqında ümumi və aydın təsəvvür yaradır.

Dissertasiyada əlavə olaraq Azərbaycan dilində işlənən bəzi təsviri sənət terminlərinin qısa izahlı lüğəti də verilmişdir.

Tədqiqatın məzmunu dissertantın aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan dilində təsviri sənət terminlərinin təşəkkülü tarixinə dair.-Elmi axtarışlar, VIII toplu, (Filologiya məsələlərinin xüsusi buraxılışı), Bakı, «Nurlan», 2002, s.122-125.
2. «Qobustan» toplusunda təsviri sənət terminləri - Tədqiqatlar-2. Bakı, «Elm», 2001, s.79-81.
3. Azərbaycan dilində incəsənət terminləri - Tədqiqatlar-3, Bakı, «Elm», 2003, s.178-182.
4. Azərbaycan dilində təsviri sənət terminlərinin quruluşu - Elmi axtarışlar, IX toplu (Filologiya məsələlərinin xüsusi buraxılışı). Bakı, «Nurlan», 2003, s.127-130.
5. Qədim memarlıq terminləri. -Terminologiya məsələləri. Bakı, «Elm», 2003, s.102-105.
6. Təsviri sənət terminlərinin yaranma mənbələri - Tədqiqatlar-1. Bakı, 2005, s.119-127.
7. Azərbaycan dilində ərəb və fars mənşəli təsviri sənət terminləri - Elmi axtarışlar. Bakı, «Səda», 2005, s.119-123.

Термины изобразительного искусства в Азербайджанском языке

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения, кратких терминологических словарей и списка использованной научной литературы.

В первой главе диссертации прослеживается история формирования и развития терминов изобразительного искусства, выделяющиеся как особый слой словарного состава Азербайджанского языка и связанные с древней культурой нашего народа, исследуется развитие терминов изобразительного искусства начиная с раннего средневековья до капитализма и в советский период в краткой форме.

В этой главе уделяется внимание сбору терминов изобразительного искусства, истории исследования и теоретическим вопросам, выявляются заслуги наших ученых в данной отрасли науки.

Вторая глава диссертации называется «Структурно-семантические особенности терминов изобразительного искусства».

В этой главе исследованы источники формирования терминов изобразительного искусства. Отмечается, что изобразительное искусство издавна является народным искусством, так первые термины, связанные с этим видом искусства образовались от общеупотребительных слов и этот процесс продолжается по сей день. Помимо этого, в этой главе прослеживаются такие области как транслитерация и ретерминизация.

Изучая происхождение терминов изобразительного искусства выясняется, что большая часть терминов персского происхождения. Кроме этого, выявляется множество заимствований из арабского, фарсидского и русского языков, заимствований из европейских языков (латинского, греческого, французского, итальянского, немецкого и др.) языков посредством русского языка.

Семантическое исследование терминов изобразительного искусства показало, что помимо омонимии у терминов встречаются многозначность и антонимия. Наряду с терминами, состоящие из простых, составных и сложных слов, существуют термины, состоящие из словосочетаний.

Основные части диссертации были опубликованы в семи статьях.

The Fine Arts Terminology in the Azerbaijani Language

SUMMARY

The dissertation consists of an introduction, two chapters, a conclusion, a vocabulary of short terms and the list of the used literature.

In the first chapter (the 1st chapter) of this research work the formation and developing history of the fine arts terms which have very old history connecting with the ancient culture of our people and distinguished as a special part in the lexicology of our language, have been studied and the development of the fine arts terms have been closely investigated within the period of the early Middle Ages up to the Capitalism.

The author paid attention to the collection of the fine arts terms, their investigation history and theoretical problems, too and the achievements of our scientists in this field have been found out in this chapter, too.

The second chapter is named "The structural-semantical features of the fine-arts terms".

First of all formation resources of the fine arts terms have been studied in this chapter. The author notes that fine arts has become national art from the ancient times that is why the first terms connecting with this sphere were formed from the common used words and this process are lasting at present.

Transformation and retransformation of terms fields are dealt with in this chapter, as well. While studying the origin of the fine arts terms it has been known that a great number of this terms connecting with this field have naturally Turkic origin. There are also a lot of loan words borrowed from the Arabian, Persian, Russian language from European languages (from Latin, Greek, French, Italian, German etc).

The semantic investigation of the fine arts terms shows that besides homonymy the terms have got polysemantic and antonymy cases. There are simple, derivative and combination form.

The results obtained during the process of the investigation have been summed up in the conclusion.

Seven articles which deal with the main parts of the dissertation have been published.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ГАЛАМШАХ СЕИДАХМЕД оглы ИДРИСОВ

***ТЕРМИНЫ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ***

10.02.01-Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

БАКУ-2007